

Laima GRUMADIENĖ

**SOCIOLINGVISTINIS DABARTINĖS ŠNEKAMOSIOS
LIETUVIŲ KALBOS TYRIMO ASPEKTAS**

1. Naujoji "Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa". Lietuvių kalbos instituto ir Vilniaus universiteto dialektologai parengė "Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programą" (toliau – "Programą"), kurios tikslas – "įvairiais požiūriais tirti visos Lietuvos vietas žmonių kalbą ir atskirų regionų kalbinę situaciją, atskleisti tarmių raidos polinkius, sąveiką, ryšius su kitomis – kaimynų – kalbomis ar jų tarmėmis" (iš "Programos" pratarmės).

Tokios ar panašios programos idėja aptarinėjama jau visas dešimtmetis (Respublikiniame jaunųjų kalbininkų seminare, Lietuvių kalbos instituto organizuotuose dialektologų seminaruose, tarptautinėse konferencijose Vilniuje, Varšuvoje, Minske ir kitur; žr. Grumadienė, Stundžia 1990_a; 1990_b). Pats projektas ir programa, kaip ir darbo grupės sudėtis, vadovai, keitėsi, iš grupės pasitraukė V. Čekmonas, B. Stundžia. Nors vieninga koncepcija ir nebuvo priimta, buvo parengtas 5 dalijų klausimynas: "Sociolingvistika" (V. Čekmonas ir L. Grumadienė), "Fonetika" (L. Grumadienė), "Kirčiavimas" (D. Mikulėnienė ir B. Stundžia), "Morfologija" (D. Mikulėnienė ir K. Morkūnas), "Leksika" (A. Vidugiris), rengiant spaudai darbui vadovavo K. Morkūnas. Dvi "Programos" dalys jau išleistos (Lietuvių... : 1995_a; 1995_b). "Programoje" gausu klausimų (per 2000), todėl atsakymai ne tik "papildys jau sukauptus bei kaupiamus dialektologijos fondus ir bus panaudoti tiek lingvistinės geografijos, tiek monografiniams darbams" (iš "Programos" pratarmės), bet leis atsakyti ir į kitokio pobūdžio klausimus, kylančius tiriant dabartinę šnekamąją lietuvių kalbą. "Programos" klausimų parinkimo principas – pateikti kaip galima išsamesnį galimų klausimų spektrą, todėl kiekvieno tyrimo atveju galima ir klausimų atranka, nes dalis klausimų yra aktualūs vienoms kalbos atmainoms, kita dalis – kitoms. Ypač tai tikty pasakyti apie "Fonetikos" ir "Morfologijos" skyrius: čia pateikiama didžioji dauguma klausimų, susijusių su įvairiomis lietuvių kalbos posistemėmis (tarmėmis ar jų atmainomis), todėl savaimė aišku, kad dalis klausimų nė negali būti aktualūs absoliučiai visoms tarmėms. Būtent todėl "Fonetikos" skyriuje klausimai skirtomi į pagrindinius ir papildomuosius: į papildomuosius kreiptinas dėmesys tik tuo atveju, jeigu atsakymai į pagrindinius atspindi tarmės specifiką, rodo vykstant tam tikrą reiškinio kitimą arba įvairoja. "Fonetikos" skyrius glaudžiai susietas su "Morfologijos", nes pirmojo klausimai yra ir morfologinio pobūdžio, t.y. garso

padėtis nurodoma ne tik pagal fonetinius požymius (kirčiuotame skiemenyje ar ne, esantis žodžio pradžioje, viduje ar pabaigoje), bet ir pagal morfoliginius (kurios kalbos dalies, kuris linksnis ar laikas ir pan.). Taip daroma dėl patogumo kaupiant duomenis (nebūtina rasti atsakymą, kaip tariamas būtent tas žodis – pakanka žinoti, kaip tariami panašaus tipo žodžiai) ir atsižvelgiant į galimybę apdoroti duomenis kompiuteriu. Tieki "Fonetikos", tiek "Morfologijos" skyrių klausimai puikiai tinkant atliekant pakartotinius jau anksčiau ištirtų tarmių tyrimus, nes galimas lyginimas. "Kirčiavimo" ir "Leksikos" skyriuose klausimai parinkti kiek kitu principu: bandoma gauti atsakymų į dar menkai ištirinėtus klausimus, į tokius, į kuriuos ankstesnėse dialektologijos programose buvo skiriamas kiek daugiau dėmesio. Tačiau ir juose pateikiama gausybė klausimų iš ankstesnių klausimynų, todėl taip pat galima lyginti, tik ne taip sistemingai, kaip fonetikos ar morfologijos požiūriu. "Sociolingvistikos" skyrius iš viso naujas, daugiau skirtas lietuvių kalbos tarmių ir kitų kalbų sąveikai tyrinėti. Tačiau tame esama atskiro poskyrio – "Pateikėjo charakteristika", kuris, autoriių manymu, aktualus visiems dialektologiniams tyrimams šiuolakinėmis sąlygomis, kai vyksta tiek daug pakitimų tradicinių tarmių vartotojų gyvenime, taip pat numatant duomenų apdorojimą kompiuteriu.

Šiame straipsnyje ir norėčiau atkreipti dėmesį į "Programos" sudarytą galimybę domėtis ne tik tradiciniu lietuvių dialektologijos objektu – senų kaimo žmonių kalba, – bet ir dar neįprastais, tačiau taip pat labai svarbiais objektais: tarmių atstovų prisitaikymu prie bendrinės kalbos ar kurio nors interdialektu, regioninių interdialekty, miestų kalbos ar kitų panašių kalbos atmainų radimusi ir kt. Tebėra aktualus šie A. Pupkio (1980 : 56) žodžiai: "... tarmybės į bendrinę kalbą daugiausia patenka iš pusiau tarminės kalbos tų atstovų, kurie turi daugiau įtakos bendrinei kalbai: rašytojų, redaktorių, įvairių raštų autoriių ir pan. Lietuvių kalbotyroje iki šiol niekas nėra mėgintęs nustatyti, kuriuo būdu tos tarmybės ateina, kurie pusiau tarminės kalbos atstovai šiuo požiūriu daro didesnę įtaką bendrinei kalbai. O tas klausimas kalbos kultūrai yra labai svarbus: kadangi mūsų bendrinės kalbos svarbus tobulinimo šaltinis tebėra ir tarmės, tarmybų kelio į bendrinę kalbą tyrimas padėtų lengviau reguliuoti pačius tarmiškumus, leistų mokyklai sėkmingiau mokytis bendrinės kalbos."

2. Dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos sandara. Pirmą kartą lietuvių kalbotyroje dabartinė šnekamoji lietuvių kalba ir jos pasipildymo šaltiniai – tarmės, argo, žargonai, kitos kalbos – aptariama jau minėtoje A. Pupkio knygoje. Šnekamoji kalba čia skirtoma į: bendrinę šnekamąją kalbą, vartojamą oficialiai, viešai, – teatre, per radiją, televiziją, mokykloje, susirinkimuose, – ir neoficialiąją, privačiąją, vartojamą, pavyzdžiui, šeimoje, bendradarbių kolektyvuose ar kalbantis su pažystamais (1980 : 58). Vėliau būta ir kitų mėginimų aptarti pusiau tarminę kalbą (Grumadienė 1992; 1993_a). Bandant skirtysti kalbą į tarmes, pustarmes ar bendrinę viešąją kalbą, pravartu atsižvelgti į kalbos bendrijas – žmonių grupes, vienijamas tos pačios ar panašios kalbos atmainos vartojimo, tų pačių kalbos normų pripažinimo. Beje, kalbos bendrija – pagrindinė sociolingvistikos sąvoka. Išigilinus

paaikiéja, kad tik tarmés atstovai galéty būti siejami su tam tikroje teritorijoje gyvenančia kalbos bendrija, bet tuomet tektų į nemažos ten gyvenančių žmonių grupės kalbą "nekreipti dèmesio" (atsikéleliai arba turintys nemažą išsilavinimą vietas gyventojai ir pan.), nes bendrijai būdingas bruožas – ta pati ar labai panaši kalbos sistema. Be to, tas pats žmogus gali priklausyti kelioms kalbos bendrijoms. Todél vis dažniau kalbos bendrijos apibūdinamos ne tik pagal teritorijos bendrumo, bet ir pagal socialinius ar demografinius pozymius: amžiaus, išsilavinimo, profesijos, socialinės padėties ar kitus. "Pateikéjo charakteristikos" klausimai kaip tik ir padeda tai apibūdinti.

Jeigu žvilgterétume į bet kurio nedidelio Lietuvos miestelio gyventojų kalbą, būtinai rastume kalbančių palyginti gryna tarme, rastume ir kalbančių beveik tarmiškai, bet nebevartojančių (nuosekliai ar priešokiais) pirminių, svarbiausiąjų ir todél iškiliųjų tarmés ypatybių, rastume šnekančių beveik bendrine kalba tik su savotišku tarminiu akcentu, kartais įterpiančių tarminių žodžių ar posakių, rastume ir iš viso nebešnekančių tarmiškai jokiomis aplinkybémis, nors vaikystėje ir būtų mokéjė. Visa ši iš pirmo žvilgsnio netvarkinga kalbiné raiška atspindi procesus, kurių kryptį ir stiprumą galima nustatyti, pasitelkus sociolingvistinius ir grynai lingvistinius metodus.

Tokie procesai vyksta tiek sąveikaujant įvairių kalbos lygmenų komponentams, tiek ir kalbos eigoje kaitaliojantis tai vienos, tai kitos kalbos sistemos ar posistemės elementams. Anot Gumperzo (1982 : 66), žmonės, patekę į situaciją, kurioje yra priversti mėginti vartoti ne savo, o svetimą, nors ir labai panašią, kalbos atmainą, nuolat renkasi ir derina dvię kalbos sistemų ar posistemų taisykles. Taip vyksta ir lietuvių kalbos terpėje, netgi tolimiausiai kaime šnekinant pagyvenusį pateikėją, kai jis stengiasi prisitaikyti prie "intelligentiskosios" klauséjo kalbos, pasirodyti mokytesnis, o ką ir kalbëti apie jaunesnius ar išsilavinusius pateikéjus (plg.: Chambers 1992).

Paméginus nuosekliau panagrinéti vadinamyjų "sugadintų" tarmés atstovų kalbą, šnekančių pusiau tarmiškai, paaikiéjo, kad tai yra nepaprastai plataus spektro darinys. Antra vertus, "negryna" bendrine kalba šnekančiųjų kalba yra labai įvairuojanti. Todél vargu ar galima būtų nuosekliai išskirti dabartinéje šnekamojoje lietuvių kalboje kokias nors pustarmes ar kitokias gana neaiškiñas kalbos atmainas. Manyčiau, kad vertėty aptarti atskirius keturis lingvistinius reiškinius: tradicines tarmes, regioninius interdialektus, didžiųjų Lietuvos miestų kalbas ir norminę bendrinę kalbą.

Taip drastiškai tradicines tarmes pavadinai lingvistiniu reiškiniu todél, kad grynuoju pavidalu tradicinės tarmés beveik nebeegzistuoja: kad ir kaip tarmiškai šnekédami, tarmių atstovai vis dažniau įterpia kitų kalbos sistemų ar posistemų dalykų, dažniausiai – iš bendrinės kalbos. Pavyzdžiui, rytu aukštaičiai, gana nuosekliai vartodami *un*, *in* ten, kur bendrinéje kalboje yra *an*, *en*, ima ir pasako: *supranta*, *kanda* vietoj laukiamų *suprunta*, *kunda* ar pan. Tačiau esama ir priešingų procesų: 1995 m. Vištycio (Vilkaviškio raj.) ekspedicijoje pastebéjome, kad jaunimas vartoja daugiau specifinių vakarų aukštaičių lycių nei vyresnieji, lyg ir "tarmiškiai" šneka. Panašių dalykų žemaičių tarméje yra pastebéjė J. Pabréža, I. Remenyté. Ima aiškéti, kad

orientuojamasi į tam tikrų regioninių interdialektų normas, pavyzdžiui, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Utenos, Alytaus ar kitų. Tokie regioniniai interdialektai yra aplinkinių tarmių ir bendrinės kalbos sąveikos rezultatas, nors ir nevienalyčiai, bet turintys tam tikrą savo normų sistemą.

Didieji Lietuvos miestai — Klaipėda, Šiauliai ir, be abejo, Kaunas bei Vilnius — turi savo lingvistinį veidą, juose vartoamos kalbos normos skiriiasi ne tik tarpusavyje, bet ir nuo bendrinės kalbos ar regioninių interdialektų, nors ir smarkiai yra abiejų pastarųjų veikiamos.

Norminė bendrinė kalba yra savotiškas konstruktas, abstrakcija, nežinia, ar iš viso egzistuojanti grynu pavidalu (Grumadienė 1993b). (Kiek tokios kalbos girdėti per radiją, televiziją?)

3. Procesai, vykstantys kintant kalbai. Lietuvių tarmės dar maža tėra tiriamos kitaip nei lingvistinės geografinės metodu. Neneigiant šio metodo tinkamumo, norėtysi pasvarstyti, kaip galima būty pasinaudoti pasaulyne pastarojo meto dialektologijų ir sociolinguistikų patirtimi, tiriant dabartinę lietuvių kalbos situaciją, nes ir Lietuvoje randasi procesų, panašių į vykstančius kitose šalyse (plg.: Waltersas 1994). Nemanant, kad tradicinė dialektologija turėtų peraugti į sociolinguistiką, vis dėlto atkreipiama dėmesys į kai kuriuos sociolinguistinio tyrimo privalumus aiškinantis kalbos likimą ir vartoseną dinamiškame šiuolaikiniame pasaulyje.

P. Trudgillas (1986), tyres angly kalbos tarmių tarpusavio ir norminės bendrinės kalbos sąveiką, mano, kad yra tirtinas vadinas koinēizacijos ar koinē radimosi procesas — tai esas naujų kalbos atmainų formavimasis sąveikaujant skirtingoms tos pačios kalbos atmainoms, o jo priežastis — vidinė šalies gyventojų migracija. Tiesa, koinē suprantama gana įvairiai (Siegel 1987 : 186–187): vieni koinē radimasi sieja su tarmės ar tarmių virtimu bendrine šnekamaja ar standartine kalba; kiti — su regioninių *lingua franca* formavimusi, atsirandančiu sąveikaujant tarmėms, bet pastarosioms savuojų funkcijų neprarandant; trečiems būtina koinē radimosi sąlyga atrodo esanti migracija — tarmių atstovams pakeitus gyvenamają vietą ir aplinką, nešvengiamai kinta ir jų kalba — įgauna koinē bruožų ar tiesiog virsta koinē. Taigi koinē radimas vienaip ar kitaip siejamas su miestų kalbos formavimusi. Minėtais atvejais sąveikauja vienos kalbos tarmės ar kitokios jos atmainos, kurios iš principio yra suprantamos vienos kitoms. Todėl, matyt, visose kalbose koinē radimas turi bendrų bruožų (Kerswill 1994 : 4): pradiniam etapui būdingas didelis įvairavimas individualiuoju lygmeniu pritaikant savo kalbą prie aplinkinių kalbos, sunkokai paaiškinamas diskurso ar socialinių veiksnių įtaka — kartais susidaro įspūdis, kad tokie žmonės tiesiog painioja dviejų kalbos atmainų normas. Vėlesnio koinēizacijos etapo kalboje aptinkama paprastinimo reiškiniai fonetikos, fonologijos ar morfologijos lygmenimis, susikuriama "tarpinių kalbos formų", nesančių né vienoje iš sąveikaujančių kalbos atmainų (pavyzdžiui, trumpųjų kirčiuotų žodžio galio balsių ilginimas Vilniaus miesto kalboje).

Kartais koinē radimosi teorija tapatinama su substrato interferencijos teorija (Thomason, Kaufman 1988 : 37; Appel, Muysken 1987 : 157): kai tam

tikrą kalbos atmainą vartojančių žmonių bendriją papildo gausi atvykėlių grupė, pastarieji savo kalbą pritaikantys tik iš dalies, o ta pritaikyta kalba savo ruožtu kartais imanti daryti poveikį ir vietinių žmonių kalbai (Harris 1991 : 191–212). Būtent tokio pobūdžio procesų galima būtų ieškoti Kauno ar Šiaulių miestų kalbose, žymiai paveiktose migrantų iš aplinkinių tarmių. P. Kerswillo (1994) atlirkas norvegų tarmės ir miesto kalbos sąveikos tyrimas dar kartą patvirtino, kad i tarmių kitimą žvelgtina kaip į procesą, kurio variklis ir būtina sąlyga – gyventojų migravimas. Tokiu atveju pabrežtinas sociolingvistinis tarmių tyrimo aspektas: kalbos kitimą sąlygoja vidiniai kalbos dėsningsumai, bet jų sukelia socialiniai veiksnių. Įvairių šalių mokslininkų tyrimai rodo, kad, norint suprasti tarmių kitimo mechanizmą, tirtina individų kalba, nes kiekvienas savo kalbą keičia individualiai, nors ir esama bendrumų (Bortoni–Ricardo 1985). Ypač atkreiptinas dėmesys į tai, kad būtina turėti žinių ne tik apie pateikėjų amžių, išsilavinimą, profesiją, lytį ir pan., bet ir apie jų gyvenimo istorijas – kur ir kada, kokiomis aplinkybėmis galėjo susidaryti sąlygos, verčiančios keisti savo įprastines kalbos normas (pakito gyvenamoji vieta ar darbo pobūdis, aplinkinių požiūris ir pan.). Pastaroji aplinkybė verste verčia studijuoti visas sąveikaujančias kalbos atmainas tuo pačiu metu, taigi individuo kalba tirtina socialiniame kontekste. Toks kontekstas yra kalbos bendrija. Lietuvų kalbos dirvoje esama įvairių rūsių kalbos bendrijų, kurios gali kalbos kitimą pakreipti tai viena, tai kita linkme.

Tiriant senųjų kaimo žmonių kalbą stiliaus sąvoka néra svarbi, tačiau to negalima būtų pasakyti apie jaunesnių, ypač išsilavinusių žmonių kalbą, todėl tektų atsižvelgti ir į galimą stilių kaitą, priklausancią nuo pokalbio situacijos, pašnekovų santykį ir kt. (Dressler, Wodak 1982).

Kalbos bendrijose esama kodų perjunginėjimo aprašky (Dorian 1982): kai į sakinį ar pasakymą įterpiama kitos sistemos (nebūtinai kitos kalbos) ar posistemės lyčių. Šis reiškinys dažniausiai būna susijęs su pokalbio tema ir pašnekovų socialiniais vaidmenimis: šnekėdami apie vienos gyvenimo aktualiąs, pateikėjai vartoja daugiau vienos kalbai būdingų lyčių, o émę kalbėti apie tolimus, nekasdienius dalykus, keičia arba kaitalioja ir kalbos pobūdį – vartoja daugiau bendrinės kalbos ar panašios į ją lyčių. Pavyzdžiui, net ir pateikdamai tautosaką, dainą ar pasaką, tarmės atstovai neretai stengiasi prikaišioti kaip galima daugiau bendrinės kalbos formų, nes jaučiasi atlieką tą kūrinj viešai, tarsi scenoje. Čia pat, atokvėpio minutėmis, bendrinės kalbos lyčių paprastai pasitaiko daug mažiau, nes kalbai nebeskiriamas tiek dėmesio, ne ji tampa svarbiausia.

Periferinėse ir besiribojančiose su kitomis kalbomis šnekančių arealais tarmėse esama ir pidžinizacijos (Mühlhäusler 1986) – dviejų kalbų suliejimo – aprašky. Tai visiškai kitokios prigimties reiškinys, čia sąmoninga įtaka kalbai labai menka. Pavyzdžiui, tam tikros pidžinizacijos galima ižvelgti tų periferinių tarmių atstovų kalboje, kurie daugelį tiek gimtosios, tiek ir kitos, jų gerai mokamos ir dažnai vartojamos, kalbos žodžių ima kaityti pagal tą patį modelį – abiejų kalbų vardažodžiai tampa tos giminės, kurios jie yra stipresnes pozicijas turinčios sąveikaujančios kalbos sistemoje ir pan. Visa tai galima

tirti ne tik kaip padrikus kalbos faktus, bet ir ieškoti jų radimosi priežasčių, vartojimo dėsningumų.

Neišleistini iš akių skoliniai. Tai kitos kalbos žodžiai ar idiomos, dažniausiai iš išorės pritaikyti prie savos kalbos sistemos, kurių vartojimą daug lemia ir šnekėjimosi situacija, tema, pašnekovo statusas, ne tik lingvistiškai sąlygotos aplinkybės. Nors skolinimas kartais iš pirmo žvilgsnio ir panašus į kodų kaitą, jų tapatinti nederėtų. Iki šiol lietuvių kalbotyroje vyraavo neigiamas požiūris į skolinių fiksavimą tarmėse – tai liudija akademinis lietuvių kalbos žodynas: skolinių ten labai maža, bet todėl ir lieka neparodyta, kaip iš tikrųjų tarmėse įvardintos kai kurios savorokos ar reiškiniai, veiksmai – lietuvių kalba dėl to nei grynesnė, nei užterštesnė nepasidaro, tiesiog pateikiama mažau informacijos. Matyt, vertėtų nors dabar pildyti šią spragą, bet būtina atsižvelgti į tikruosius skolinius (vienintelius vartojamus žodžius, neturinčius pakaitalų) ir į kodų kaitos procese atsiradusius kitų kalbų ar kitos tos pačios kalbos atmainos žodžius – okazionalizmusp.

Tikrai būtų įdomu atsakyti į W. Labovo išskeltą klausimą, kodėl struktūriniai pakitimai vyksta būtent toje kalboje ir būtent tuo metu, o ne kitose struktūriškai panašiose kalbose arba toje pačioje kalboje, bet ne tuo metu (Weinreich, Labov, Herzog 1968). Todėl J. Milroy'us (1992 : 24) ir pabrėžia, kad būtina tirti kalbos procesų aktualizavimo priežastis bei aplinkybes, o to esą negalima padaryti neatsižvelgiant į pačius kalbos vartotojus, jų gyvenimo istorijas. Kas skatina kalbančiuosius mažinti ar net naikinti savo ir aplinkinių kalbos skirtumus, t.y. aktualizuoti kalbos kitimą?

P. Trudgillas (1986 : 98–102) yra pastebėjęs, kad besistengiantys pritaikyti savo kalbą prie kitos kalbos atmainos arba vengia kai kurių ryškių skirtumų, tiesiog "apeina aštarius kampus", arba atsisako jų laipsniškai – iš pradžių ryškesnių, vėliau vis mažiau tekrintančių į akis. Tai viena iš pagrindinių koineizacijos ypatybių. Tyrinėtojų nuolat pabrėžiama subjektyvaus vertinimo, nuostatų, vertybų skalės reikšmė: kas aplinkinių pašiepiama ar net smerkiama, to pirmiausia siekiama atsikratyti (Giles, Taylor, Bourhis 1973).

Iškiliųjų savo kalbos ypatybių – skirtingų fonologinių priešpriešų ar fonetinių kontrastų – stengiamasi atsikratyti pirmiausia (Trudgill 1986 : 11–38), todėl lietuvių tarmių tarpusavio ar tarmių ir bendrinės kalbos sąveika ir aprašytina pirmiausia šiuo aspektu, naudojantis "Fonetikos" ir "Kirčiavimo" skyrių klausimais. Kiekvienu atskiru atveju vertėtų pagal tradicinių tarmių aprašus nusistatyti tas iškilišias tarmės ypatybes ir pirmiausia į jas kreipti dėmesį. "Fonetikos" klausymyne skiriami "pagrindiniai" ir "nepagrindiniai, papildomieji" klausimai: jeigu "pagrindinis" klausimas konkretaus tyrimo atveju nėra aktualus, tai nėra reikalo smulkiau tirti ir "papildomųjų". Toks būtų pakopinio tarmės ar kitokios kalbos atmainos kitimo tyrimas. Pakopinis procesas ypač būdingas koinė formavimuisi.

Morfologijos lygmens reiškiniai (kamienų kitimas, paradigmų apibendrinimas, atematinių veiksmažodžio formų ar kai kurių vardažodžio linksniių galūnių išnykimas ar pakeitimas ir pan.) yra kalbos paprastinimo apraškos.

Tokių reiškinių esti ir koinė formavimosi metu, tačiau šios iš esmės kalbos skurdinimo apraiškos būdingos kalbos pidžinizavimui. Bet kalbos atmainų sąveika nebūtinai sukelia paprastinimo ar net skurdinimo apraiškas — galimas ir sudétingesnių gramatinio ar semantinių formų radimasis, ypač tai taikytina žodžių darybai, leksikos lygmeniui. Kai kurių kalbos elementų pakaitinis vartojimas priklauso nuo kalbėjimo stiliaus, t.y. vienais atvejais jų esti kalboje, kitais — ne.

4. Sociolingvistinis kalbos tyrimo metodas. Minėtos "Programos" "Sociolingvistikos" dalies klausimai suformuluoti taip, kad būty gauti atsakymai apie galimą socialinių ar demografinių veiksnių įtaką kalbos vartojimui. Sociolingvistiškai kalbą būty galima tirti pagal tokius parametrus: pateikėjo tévu socialinė padėtis, paties pateikėjo profesija, amžius, lytis, išsilavinimas, vieta (ar vietos), kur tas išsilavinimas gautas, kuriomis kalbomis mokytasi, kada ir kur išvykta ar atvykta, kiek metų praleista svetur. Visa tai būty vadinamieji objektyvieji socialiniai ir demografiniai duomenys.

"Programoje" esama klausimų, kurie padėtų išgauti ir vadinamųjų subjektivijų duomenų — sužinoti pačių pateikėjų ir jų aplinkos žmonių nuostatas, vertinimus, orientyrus (Trudgill 1972): pavyzdžiui, klausiant, kuri kalba (ar kalbos atmaina) jiems atrodanti gražiausia, kuria iš jų patogiausia melstis ar giedoti, dainuoti ir pan. Taip aiškinamasis kalbos prestižas, orientacines kalbos normos. Dar 1972 m. W. Labovas yra atkreipęs dėmesį į tai, kad vienas kalbos normas žmonės atvirai deklaruojantys kaip prestižines (paprastai kodifikuotąsias ar kitas visuotinai priimtąsias), bet iš tikrujų kiek slaptai ar net patys to pakankamai neįsisąmoninę "išpažįstą" kitas, viešai mažai kieno deklaruojamas kaip prestižines, bet tapusias reguliuojančiomis, nes jos esančios tam tikros kalbos bendrijos narystés žymeklis (Labov 1972 : 249).

"Programos" klausimai leidžia išsiaiškinti ir aplinkinių požiūrių į vieną ar kitą kalbą ar kalbos atmainą (kunigo, pasiturinčiųjų sluoksnių atstovų ar pan.) ir taip sužinoti, ar esama tam tikro visuomenės spaudimo keisti kalbą, ar atvirkšciai, ją išlaikyti kuo mažiau tepakeistą. P. Kerswillas (1994 : 52) atkreipia dėmesį į tai, kad labiau savo tarme besididžiuojantys jos atstovai ir pakeitę gyvenamają vietą lieka ištikimesni tarmei. Kartais toks elgesys priklausas ir nuo šeimos socialinės padėties: pasiturinčių šeimų vaikai labiau pasitiki savimi, nesistengia slėpti savo kilmės. Šis pastebėjimas aktualus ir Lietuvoje, o tokio reiškinio priežastis gali būti ir kita: juk žemaičiai dažniau didžiuojasi savo kalba nei aukštaičiai, ypač rytų.

Sociolingvistinis kalbos tyrimas reikalauja tirti ir konkretius kalbos faktus. Todėl vertėtų aptarti, kaip galima išklausti atsakymus į kitus nei "Sociolingvistikos" dalies "Programos" klausimus. Tradicinis dialektologų būdas yra keliems žmonėms pasiskirstyti po keliasdešimt ar kelis šimtus klausimyno klausimų ir klausinėti tos pačios vietovės vietinius, paprastai pagyvenusius, žmones — nebūtina visus atsakymus surinkti iš vieno pateikėjo. Tai lingvistinės geografijos metodas ir taip galima nustatyti, ar tiriamą kalbos ypatybė egzistuoja tiriamąjų kalboje, o į įvairavimą tuomet nereikėtų arba beveik nereikėtų kreipti dėmesio, nebent pastabose pasižymėti. "Ne tokie" atsaky-

mai atmetami, nes ieškoma vyraujančių lyčių, tiriamas vyraujantis reiškinys. Susidomėjus kalbos įvairavimui, tokia metodika nebetinka. Jau neminint to, kad būtina tirti individu kalbą, taigi ir atsakyti į "Sociolingvistikos" dalies klausimus, tenka nuspręsti, kurie reiškiniai bus tiriami nuosekliau, nes atsakymus į visus "Programos" klausimus iš vieno pateikėjo tekty rinkti be galio ilgai ir tai būtų sunkiai įvykdomas uždavinys. Taigi būtina pasirinkti keletą (keliolika, jei norima – keliasdešimt) kalbos reiškinį, kurių vartosenoje žymu įvairavimas ar dėl kity priežasčių jie laikomi svarbiais: pavyzdžiui, tirti kirčiuoty *ie*, *uo* tarimą šiaurės žemaičių aplinkoje; vyriškosios giminės vardažodžio vienaskaitos naudininko lytis pietų aukštaičių aplinkoje ar pan. Tokių reiškinį vartosenos įvairavimo visuma ir sudarytų sociolingvistinius kintamuosius, t.y. reiškinio reprezentavimui kartais prireiktų ištisos skalės reprezentantų, svarbiausia – susietų su sociolingvistiniais parametrais: amžiumi, lytimi, šnekėjimo aplinkybėmis ar kt. Gautuosius duomenis galima doroti tiek kiekybiniais, tiek kitokiais metodais – nelygu koks reikalas. (Plačiau apie sociolingvistinius kintamuosius žr. Waltersas 1994 : 65–66).

5. Vietoj išvadyų. Šiomis pastabomis norėta atkreipti dėmesį į naujają "Lietuvii kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programą" ir jos sudarytas galimybes tirti iš esmės bet kurią dabartinės šnekamosios lietuvių kalbos atmainą, ne tik "grynasias" tarmes. Bandoma pristatyti kai kuriuos naujausius kity kalbų tarmių sąveikos tyrimus, ypač juose diskutuojamus tyrimo principus. Siūlomo sociolingvistinio kalbos tyrimo pagrindinis principas yra tirti individu kalbą jo aplinkos kontekste, kuo daugiau sužinant apie galimą aplinkos poveikį individui sąmoningai ar nesąmoningai keisti savo kalbą. Sociolingvistinio tyrimo metodo esmė – apčiuopti tam tikrais požiūriais susijusią atskirų individų kalbinio elgesio dėsningumus ir nustatyti svarbiausius jų reguliuojančius veiksnius, tokiu būdu nustatant kalbos bendrijoje funkcionuojančios kalbos ypatybęs ir kitimo kryptis.

LITERATŪRA

- Appel R., Muyseen P. 1987 : *Language Contact and Bilingualism*. London, Edward Arnold.
- Bortoni-Ricardo S. – M. 1985 : *The Urbanization of Rural Dialect Speakers*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Chambers J. K. 1992 : Dialect Acquisition. — *Language*. 68/4, 673–705.
- Dorian N. C. 1982 : Defining the Speech Community to Include its Working Margins. — S. Romaine (ed.). *Sociolinguistic Variation in Speech Communities*. London, Edward Arnold. 25–34.
- Dressler W. U., Wodak R. 1982 : Sociophonological Methods in the Study of Sociolinguistic Variation in Viennese German. — *Language in Society*. 11, 339–370.
- Giles H., Taylor D., Bourhis R. 1973 : Towards a Theory of Interpersonal Accommodation Through Speech: Some Canadian Data. — *Language in Society*. 2, 177–192.
- Grumadienė L. 1992 : Bendrinė ir pusiau tarminė kalba. — *Gimtoji kalba*. 11, 1–3.
- Grumadienė L. 1993_a : Pustarmių radimasis. — *Lietuvių kalba : tyréjai ir tyrimai. Jurgiu Geruliu paminklai. Konferencijos (Lietuvių kalbos institutas, 1993 10 20–22) tezés*. Vilnius. 15–16.

- G r u m a d i e n ė L. 1993_b : Sociolingvistinis požiūris į dabartinės bendrinės lietuvių kalbos tarpies normas. — *Aktualūs bendrinės tarpies klausimai. Valst. lietuvių kalbos komisijos organizuoto seminaro (1993 12 13) tezės.* Vilnius. 6.
- G r u m a d i e n ė L., S t u n d ž i a B. 1990_a : Dabartinės lietuvių kalbos tyrimo programos apmatai. — *Lituanistica*. 3, 107—110.
- G r u m a d i e n ė L., S t u n d ž i a B. 1990_b : Ar tēsime "Lietuvių kalbos atlaso" tradicijas? — *Gimtoji kalba*. 5, 23—26.
- G u m p e r z J. J. 1982 : *Discourse Strategies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- H a r r i s J. 1991 : Conservatism Versus Substratal Transfer in Irish English. — P. Trudgill, J. Chambers (eds.). *Dialects of English: Studies in Grammatical Variation*. London, Longman. 191—212.
- K e r s w i l l P. 1994 : *Dialects Converging. Rural Speech in Urban Norway*. Oxford, Clarendon Press.
- L a b o v W. 1972 : *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- L i e t u v i ū ... 1995_a : *Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa. Morfologija*. — Sudarė D. Mikulėnienė ir K. Morkūnas. Vilnius.
- L i e t u v i ū ... 1995_b : *Lietuvių kalbos tarmių ir jų sąveikos tyrimo programa. Leksika*. — Sudarė A. Vidugiris. Vilnius.
- M i l r o y J. 1992 : *Linguistic Variation and Change*. Oxford, Basil Blackwell.
- M ü h l h ä u s l e r P. 1986 : *Pidgin and Creole Linguistics*. Oxford, Basil Blackwell.
- P u p k i s A. 1980 : *Kalbos kultūros pagrindai*. Vilnius, "Mokslas".
- S i e g e l J. 1987 : *Language Contact in a Plantation Environment*. Cambridge, Cambridge University Press.
- T h o m a s o n S., K a u f m a n T. 1988 : *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley, Calif., University of California Press.
- T r u d g i l l P. 1972 : Sex, Covert Prestige and Linguistic Change in the Urban British English of Norwich. — *Language in Society*. 1, 179—195.
- T r u d g i l l P. 1986 : *Dialects in Contact*. Oxford, Basil Blackwell.
- W a l t e r s a s K. 1994 : Dialektologija. — Grumadienė L., Marcinkevičienė R. (sud.). *Sociolingvistikai ir kalbos kultūra. Straipsnių rinkinys*. Vilnius, "Gimtoji kalba". 62—74.
- W e i n r e i c h U., L a b o v W., H e r z o g M. 1968 : Empirical Foundations for a Theory of Language Change. — W.P. Lehmann, Y. Malkiel (eds.). *Directions for Historical Linguistics*. Austin, University of Texas Press. 95—189.

SOCIOLINGUISTIC ASPECT IN INVESTIGATING THE CONTEMPORARY SPOKEN LITHUANIAN

Summary

The new "Program of the investigation of the Lithuanian dialects and dialect contact" is compiled by the Lithuanian dialectologists (ed. K. Morkūnas). Aim of this article is to emphasize the usefulness of the sociolinguistic method in studying contemporary dialects. A lot of dialect contact studies in other countries is reviewed. The author's conception of the contemporary spoken Lithuanian is presented. The processes of koineization, substratum interference, borrowing, code-switching, style-shifting, etc. are discussed. Centering on individual's speech in its social context is resumed as the main sociolinguistic principle of the dialect contact investigation.